

भारतातील ज्ञान निर्मितीचा इतिहास

घटक ३ : मानव्यविद्यांचा विकास

क) प्राचीन भारतातील शिक्षण पद्धती - तक्षशीला, नालंदा, वल्लभी विद्यापीठ

प्रास्ताविक

भारतातील प्रसिद्ध नालंदा, तक्षशीला, विक्रमशीला आणि वल्लभी या विद्यापीठांतून प्रामुख्याने बौद्ध धर्माचे तत्त्वज्ञान व इतर धर्माचे तत्त्वज्ञानसुद्धा शिकविले जात असे. तर काशी विद्यापीठांत प्रामुख्याने हिंदू धर्म तत्त्वज्ञान व आचार यांचा अभ्यास होत असे. या विद्यापीठांत विविध विषयांच्या अध्यापनाचे वर्ग विविध इमारतींमध्ये चालत होते. याशिवाय व्यावसायिक कौशल्यासाठी आवश्यक असलेले विषयही येथे शिकविले जात होते. विशिष्ट काळानंतर अभ्यासक्रम पूर्ण केलेल्या विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानाची परीक्षा घेतली जात असे. या परीक्षेत यशस्वीपणे उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांना विविध पदव्या दिल्या जात होत्या. विद्यापीठातील अभ्यासक्रमात आवश्यकतेनुसार काही काळानंतर योग्य ते बदल केले जात होते. विद्यापीठात प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांला विविध विषयांचे परिपूर्ण ज्ञान व्हावे अशा प्रकारे अभ्यासक्रमाची आखणी केली जात होती.

प्राचीन भारतातील शिक्षणप्रणाली अत्यंत संघटित, शिस्तबद्ध आणि मूल्याधारित होती. या शिक्षण पद्धतीचे प्रमुख उद्दिष्ट व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास करणे होते. शिक्षणाचा मुख्य आधार धार्मिक, तात्त्विक, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकास होता.

(1) गुरुप्रणाली

प्राचीन काळातील शिक्षणाची प्रमुख पद्धती गुरुकुल प्रणाली होती. गुरुकुल म्हणजे शिक्षक (गुरु) यांच्या घरात किंवा आश्रमात राहून विद्यार्थ्यांना शिक्षण मिळत असे. विद्यार्थी तेथे निवास करून, गुरूंकडून थेट ज्ञान आणि जीवनकौशल्ये शिकत असत. शिक्षण केवळ पुस्तकांपुरते मर्यादित नव्हते, तर त्यात आचरण, स्वावलंबन, शिस्त, नीतिमत्ता यांचेही शिक्षण दिले जात असे.

(2) विषय क्षेत्रे

प्राचीन भारतातील शिक्षण विविध क्षेत्रांमध्ये दिले जात असे.

(अ) वेद आणि उपनिषदे वेदांचा अभ्यास हा शिक्षणातील अत्यंत महत्त्वाचा भाग होता. चार वेदांची (ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद, अथर्ववेद) शिकवण विद्यार्थ्यांना दिली जात असे.

(ब) धर्म आणि तत्त्वज्ञान धर्मशास्त्र, तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र, योग, ध्यान यांचा अभ्यास महत्त्वाचा होता.

(क) गणित: अंकगणित, भूमिती, खगोलशास्त्र यांचा अभ्यास विद्वानांनी केला.

(ड) विज्ञान : आयुर्वेद, वास्तुशास्त्र, कृषिशास्त्र अशा वैज्ञानिक विषयांचा अभ्यास केला जात असे.

(3) शिक्षणाचे माध्यम

संस्कृत ही शिक्षणाची प्रमुख भाषा होती..शिषू गुरूंकडून मौखिक पद्धतीने शिकत आणि नंतर त्या गोष्टी लक्षात ठेवून आत्मसात कर असत.

(4) शिष्य आणि गुरूचे नाते

गुरू विद्यार्थ्यांना केवळ शैक्षणिक ज्ञान देत नसत, तर त्यांचे मानसिक आणि आध्यात्मिक प्रशिक्षणही करीत असत. गुरू शिष्याला आदर्श बनविण्यासाठी त्याच्या सर्व अंगांचा विकास करायचा प्रयत्न करीत असत.

(5) शिक्षणाचे उद्दिष्ट

शिक्षणाचे उद्दिष्ट केवळ उपजीविका मिळविणे नव्हते, तर व्यक्तिमत्त्व विकास, कर्तव्यपालन, समाज, राष्ट्रसेवा आणि आत्मज्ञान हा महत्त्वाचा भाग होता.

(6) स्त्री-शिक्षण

प्राचीन काळात स्त्रियांना शिक्षण मिळत होते. विशेषतः उच्च वर्गातील स्त्रियांना वेद, तत्त्वज्ञान आणि शास्त्रांमध्ये प्रशिक्षण दिले जात असे. गार्गी, मैत्रेयी यांसारख्या स्त्रिया याची उदाहरणे आहेत. तथापि, कालांतराने स्त्री-शिक्षणाला मर्यादा घातली गेली.

(7) प्रमुख शैक्षणिक केंद्रे

प्राचीन भारतात तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला, वल्लभी अशी अनेक विद्यापीठे प्रसिद्ध होती. या विद्यापीठांमध्ये विविध देशांतून विद्यार्थी येत असत. तेथे वैदिक शिक्षणासह अन्य अनेक विषय शिकविले जात.

(8) शिक्षणप्रणालीची वैशिष्ट्ये

(अ) मानवी मूल्ये आणि नैतिकता यांचा समावेश शिक्षणात होता.

(ब) व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास करण्यावर भर होता.

(क) शिस्त आणि आत्मसंयम यांवर अधिक भर देण्यात येत असे.

(ड) ध्यान, योग आणि आध्यात्मिक साधना यांचा भाग शिक्षणात होता.

प्राचीन भारतातील ही शिक्षणप्रणाली सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांचा आधार घेऊन, विद्यार्थ्यांना एक आदर्श नागरिक बनविण्याचे कार्य करित होती.

तक्षशीला विद्यापीठ

तक्षशीला विद्यापीठ-प्राचीन भारतात वायव्य दिशेला गांधार प्रदेशात तक्षशीला विद्यापीठ स्थापन करण्यात आले होते. आर्य चाणक्य, वैद्य जीवक, व्याकरणकर्ता पाणिनी यांसारख्या विद्यार्थ्यांनी तक्षशीला विद्यापीठात अध्ययन केले होते. बौद्ध साहित्यात या विद्यापीठाची माहिती मिळते. येथे शिक्षण घेण्यासाठी देश-विदेशातून विद्यार्थी येत होते. साहित्य, कला, राजनीती, युद्धतंत्र, स्थापत्य, गणित, आयुर्वेद इत्यादी विषय या विद्यापीठात शिकविले जात होते. पर्शियन, ग्रीक, शक, हुण, कुशाण यांच्या काळामध्ये झालेल्या आक्रमणात हे विद्यापीठ उध्वस्त झाले.

तक्षशीला विद्यापीठाचा इतिहास

प्राचीन भारतातील एक प्रसिद्ध विद्यापीठ असून तक्षशीला ही नगरी प्राचीन गांधार देशाची राजधानी होती. तक्षशीला नगरी व विद्यापीठ यांचा उल्लेख रामायण, महाभारत आणि जातकांमध्ये आढळतात. काही ग्रीक व चिनी परदेशी प्रवाशांनीही आपल्या प्रवासवृत्तान्तात या विद्यापीठांचा उल्लेख केला आहे. कैकेयीपुत्र भरताने तक्षशीला नगर वसविले व त्याला तक्ष या आपल्या मुलाचे नाव दिले. असे मानले जाते. या कालखंडात त्या प्रदेशावर ग्रीक, इराणी, मौर्य, इंडो-बॅक्ट्रियन, सिथियन, कुशाण वगैरे अनेक राज्यकर्त्यांच्या राजकारणाचा, संस्कृतींचा आणि भाषांचा प्रभाव पडला व त्याचा परिणाम विद्यापीठातील भाषा आणि अभ्यासक्रम यावरही झाला. इ. स. 5 व्या शतकात हुणांनी तक्षशिलेचा पूर्ण विध्वंस केला व तेव्हापासून हे विद्यापीठ बंद पडले.

तक्षशीला विद्यापीठाची रचना

तक्षशिला विद्यापीठाची रचना ही आधुनिक विद्यापीठांप्रमाणे नव्हती. तेथे अनेक विद्यार्थी उच्च अध्ययनाकरिता भारतातील कानाकोपऱ्यांतून व आशिया-यूरोपमधील देशांतूनही येत. प्रत्येक शिक्षक म्हणजे एक स्वतंत्र संस्थाच असे. त्याला त्याचे प्रौढ विद्यार्थी मदत करीत. एका शिक्षकाच्या हाताखाली सुमारे 500 विद्यार्थी असत असा उल्लेख जातकांमध्ये आहे. विद्यार्थ्यांच्या भोजन-निवासाची सोय विद्यापीठाच्या वसतिगृहात असे. सधन वर्गातील विद्यार्थी संपूर्ण शिक्षणाकरिता सामान्यतः एक हजार सुवर्ण नाणी शुल्क म्हणून देत. निर्धन विद्यार्थी गुरुगृही राहून नेमलेली कामे दिवसा करीत आणि रात्री अध्ययन करीत. काही विद्यार्थी अध्ययन पूर्ण झाल्यानंतर पैसे मिळवून गुरुदक्षिणा देत. प्रवेश परीक्षेनंतर 16-17 वर्षे वयाचे विद्यार्थी घेतले जात. शिक्षणाचा कालावधी सामान्यपणे 7-8 वर्षांचा असे. इ. स. पू. 6 व्या शतकात या ठिकाणी बनारस, राजगृह, मिथिला, उज्जयिनी इत्यादी नगरांतून व कुरू, कोसल इत्यादी राज्यांतून विद्यार्थी येत. कोसलचा प्रसेनजीत राजा व जीवक राजपुत्र (बिंबीसारचा अनौरस पुत्र) यांनी येथेच शिक्षण घेतले. पाणिनी व कौटिल्य यांनीही येथेच विद्यार्जन केले असे मानले जाते. अध्यापकांच्या श्रेणीत धौम्य ऋषी, आयुर्वेदाचार्य जीवक इत्यादींचे उल्लेख येतात.

उच्च शिक्षणाची व्यवस्था

तक्षशिलेत फक्त उच्च शिक्षणाची व्यवस्था होती. सखोल अभ्यासावर भर दिला जाई. वैद्यक, धनुर्विद्या, वेदत्रयी, व्याकरण, तत्त्वज्ञान, वास्तुशास्त्र इत्यादी प्रमुख विषय शिकविले जात. याशिवाय शल्यक्रिया, युद्धतंत्र, ज्योतिष, कृषिविज्ञान, फलज्योतिष, वाणिज्य, सांख्यिकी, विज्ञान, लेखाशास्त्र, संगीत, नृत्य, चित्रकला असे विषयही शिकविले जात. विद्यापीठात विद्यार्थ्यांना धर्मजातीकुलनिरपेक्ष प्रवेश असे. हजार-बाराशे वर्षांच्या कालखंडात ज्या-ज्या राजवटींनी तक्षशिलेवर आधिराज्य केले, त्यांचा तेथील अभ्यासक्रमावर व भाषेवरही कमी-अधिक परिणाम झाला. पार्शिया

व ग्रीक संस्कृतींचे अनेक इतर विषय व संकल्पना शिक्षणक्रमात समाविष्ट झाल्या. ब्राह्मी लिपीऐवजी खरोष्ट्री लिपीचा वापर अधिक होऊ लागला. ग्रीक तत्त्वज्ञान व भाषा यांचाही अभ्यासक्रमात समावेश झाला असावा असे अपोलोनिअसच्या वृत्तान्तावरून दिसते. हजार-बाराशे वर्षे अव्याहत शिक्षण कार्य करीत असलेले हे आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे एकमेव प्राचीन विद्यापीठ होते.

महत्त्वाची वैशिष्ट्ये

(1) स्थापना आणि स्थान तक्षशिला विद्यापीठाचा इतिहास साधारणपणे इ.स.पू. 6 व्या शतकापासून ते इ.स. 5 व्या शतकापर्यंत असल्याचे मानले जाते. हे विद्यापीठ व्यापार मार्गाच्या केंद्रस्थानी असल्यामुळे विद्या, संस्कृती आणि ज्ञानाचा महत्त्वाचा केंद्रबिंदू होते.

(2) अभ्यासक्रम तक्षशिलेत अनेक विषयांचा अभ्यास केला जात असे, ज्यात वेद, आयुर्वेद, गणित, ज्योतिष, धर्मशास्त्र, युद्धकला, राजकारण आणि तत्त्वज्ञान यांचा समावेश होता. सुप्रसिद्ध राजकारणी आणि अर्थशास्त्रज्ञ चाणक्य (कौटिल्य) आणि वैद्यकशास्त्रज्ञ चरक यांच्यासारखे विद्वान या विद्यापीठाशी संबंधित होते.

(3) विद्यार्थी आणि शिक्षक: तक्षशिला विद्यापीठात केवळ भारतातूनच नव्हे, तर बाहेरूनदेखील अनेक विद्यार्थी शिक्षण घेण्यासाठी येत असत. या विद्यापीठात 10,000 हून अधिक विद्यार्थी शिक्षण घेत असत आणि 60 पेक्षा अधिक विषय शिकविले जात असत. तक्षशिला विद्यापीठ हे केवळ एक शिक्षणकेंद्र नव्हते, तर विचार, संशोधन आणि वादविवाद यांचे एक महत्त्वपूर्ण केंद्र होते.

नालंदा विद्यापीठ

प्राचीन भारतातील या विद्यापीठांतून मोठ्या प्रमाणावर विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला जात होता. नालंदा विद्यापीठात चार हजार विद्यार्थी शिक्षण घेत असल्याची माहिती चिनी प्रवाशांनी दिलेली आहे. या विद्यापीठाचा कारभार पाहण्यासाठी स्वतंत्र प्रशासकीय यंत्रणा उभारलेली होती. विविध राजांकडून तसेच श्रीमंत व दानशूर व्यक्तींकडून मिळणाऱ्या आर्थिक सहकार्यावर विद्यापीठांचा कारभार चालत असे. विद्यापीठाचे प्रशासन चालविण्यासाठी कुलगुरूंच्या मदतीला विद्वत् सभा व व्यवस्थापन समिती अशी दोन मंडळे होती. अभ्यासक्रमांची रचना करणे, विद्यार्थ्यांना प्रवेश देणे, त्यांची परीक्षा घेणे, अध्यापन वर्गावर नियंत्रण ठेवणे हे काम विद्वत् सभा करित असे. विद्यापीठाच्या परिसराचे योग्य रक्षण करणे, नवीन इमारती बांधणे, दुरुस्त करणे, वसतिगृह बांधणे, शिक्षकांसाठी निवासाची सोय करणे ही सर्व कामे व्यवस्थापन समितीकडे होती. या दोन्ही मंडळांनी घेतलेल्या विशेष दक्षतेमुळे प्राचीन भारतातील या विद्यापीठांना केवळ भारतातच नव्हे तर इतर देशांमध्येही मोठ्या प्रमाणात लोकप्रियता मिळाली.

नालंदा विद्यापीठाचा इतिहास

गुप्त सम्राट चंद्रगुप्त दुसरा याने या विद्यापीठासाठी मोठी मदत केली होती. चिनी प्रवासी ह्युएन-त्संग याच्या प्रवासवर्णनात नालंदा विद्यापीठाविषयी माहिती मिळते. येथे तीन मोठी ग्रंथालये होती तिथे लाखो हस्तलिखिते जपून ठेवली होती. देशातून आणि परदेशातून हजारो विद्यार्थी इथे शिक्षणासाठी येत होते. त्यांची प्रवेश परीक्षा घेऊन त्यात उत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थ्यांनाच प्रवेश मिळत असे. 20 ते 22 विद्यार्थ्यांसाठी एक शिक्षक नेमलेला असे, अनेक आचार्य आणि विद्वान शिक्षक म्हणून काम करित होते. 13 व्या शतकात बख्तियार खिलजी याने हे विद्यापीठ उद्ध्वस्त केले. भारताचे माजी राष्ट्रपती ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांच्या पुढाकाराने 2010 साली पुन्हा नालंदा विद्यापीठाची स्थापना करण्यात आली.

वल्लभी विद्यापीठ

५ व्या ते ८ व्या शतकाच्या दरम्यान प्राचीन भारतातील एक महत्त्वपूर्ण शिक्षणकेंद्र म्हणून वल्लभी (आधुनिक गुजरातमधील भावनगर जिल्ह्यात) प्रसिद्ध होते. या विद्यापीठातील शिक्षणप्रणाली अनेक बाबतीत अत्याधुनिक आणि वैशिष्ट्यपूर्ण होती.

वल्लभी विद्यापीठातील शिक्षणप्रणालीची वैशिष्ट्ये

- (1) विषयांचे वैविध्य : वल्लभी विद्यापीठात धर्मशास्त्र, न्यायशास्त्र, तर्कशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, गणित, व्याकरण, खगोलशास्त्र, साहित्य आणि तत्त्वज्ञान अशा विविध विषयांवर अभ्यासक्रम होते. विशेषतः बौद्ध धर्म, जैन धर्म आणि हिंदू धर्माच्या विषयांमध्ये विद्यापीठाने आपली ओळख निर्माण केली होती.
- (2) प्राध्यापक आणि विद्वान येथे उच्चशिक्षित आणि अनुभवी प्राध्यापक विद्यार्थ्यांना शिक्षण देत होते. बौद्ध भिक्खू आणि जैन आचार्य विद्यमान होते.
- (3) विद्यार्थ्यांचे योगदान वल्लभी विद्यापीठात दूरदूरच्या देशांमधून विद्यार्थी शिक्षणासाठी येत असत. त्यांना आश्रय आणि शिक्षणाच्या सर्व सुविधा उपलब्ध होत्या. विद्यार्थी निवडक प्रवेश घेत आणि शिस्तबद्ध शिक्षण घेत होते.
- (4) साहित्य आणि शिक्षणाचे माध्यम पाली, संस्कृत आणि प्राकृत या भाषांमध्ये शिक्षण दिले जात होते. या विद्यापीठातील ग्रंथालयात प्रचंड साहित्य संकलित केलेले होते.
- (5) विद्या आणि संशोधनावर भर येथे अभ्यासकांनी विविध विषयांवर संशोधन केले आणि नवीन सिद्धान्त मांडले. यामुळे वल्लभी विद्यापीठाला ज्ञानाची मोठी खाण समजले जाऊ लागले.

(6) व्यवहार आणि प्रशासन शास्त्र वल्लभी विद्यापीठात केवळ धार्मिक आणि तात्विक शिक्षणच नव्हे तर व्यवहार आणि प्रशासन शास्त्रावरही विशेष भर दिला जात असे, जेणेकरून विद्यार्थी राजकीय आणि आर्थिक क्षेत्रातही यशस्वी होतील. वल्लभी विद्यापीठाचा प्रभाव आणि शिक्षण पद्धतीमुळे ते प्राचीन भारताच्या शैक्षणिक वारशातील एक अत्यंत महत्त्वाचे केंद्र मानले जात असे.

थोडक्यात, भारतामध्ये तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला, वल्लभी आणि काशी ही विद्यापीठे विशेष प्रसिद्ध होती. तर दक्षिण भारतात मंदिरामध्ये शिक्षण देण्याचे काम चालत असे. त्यांना घटिका विद्यालय म्हणत असत. या विद्यालयांची कार्यपद्धती व अभ्यासक्रम यांची माहिती साहित्यातून मिळते. कांचीपुरम, मदुराई अशी दक्षिण भारतातील ठिकाणे शिक्षणासाठी प्रसिद्ध होती.